

**НАЦИОНАЛНАТА ПОЛИТИКА НА ТОТАЛИТАРНАТА
ДЪРЖАВА СПРЯМО „ЛИЦАТА, ИЗВЪРШИЛИ ТЕЖКИ
ПРЕСТЪПЛЕНИЯ ПРОТИВ АНТИФАШИСТКОТО
ДВИЖЕНИЕ“ В БЪЛГАРИЯ ПРЕДИ 9 СЕПТЕМВРИ 1944 Г.
(КРАЯ НА 40ТЕ – СРЕДАТА НА 50ТЕ ГОДИНИ НА ХХ ВЕК)**

Лора Дончева

*THE PENAL POLICY OF THE TOTALITARIAN STATE
TOWARDS “PERSONS WHO COMMITTED SERIOUS CRIMES
AGAINST THE ANTI-FASCIST MOVEMENT” IN BULGARIA
BEFORE SEPTEMBER 9, 1944 (LATE 1940S – MID 1950S)*

Lora Doncheva

Abstract: *The presentation clarifies the main aspects of the penal policy conducted by the Totalitarian state against persons accused of persecuting participants in the resistance organized by the Communist Party during the period 1923 – 1944. It presents the legal framework that underpins the judicial practice and reveals the influence of the Bulgarian Communist Party in the creation of penal legislation and the activities of the judicial system.*

Keywords: *Bulgarian Communist Party, Totalitarian state, penal legislation, judicial processes, “anti-fascist resistance”.*

Настоящата публикация има за цел да насочи вниманието към темата за наказателната политика на тоталитарната държава спрямо лица, свързани с репресиите срещу участници в организираната от Комунистическата партия съпротива против властта през периода 1923 – 1944 г. Разглежданият проблем се вписва в репресивната дейност на наложения по съветски образец държавно-политически режим във времето от края на 40-те до средата на 50-те години на ХХ век. Необходимо е и уточнението, че съдебното преследване и наказване на лица, уличени в престъплението срещу антифашисткото движение преди 9 септември 1944 г. включва две основни групи хора: членове на Комунистическата партия, които са се поставили в услуга на полицията и с действията си са съдействали за преследване на комунисти и земеделци (включително станали причина и за смъртта на дейци на съпротивата); служители на режима преди

9 септември 1944 г., замесени в гонение, изтезания и убийства на лица, взели участие в организираната от Комунистическата партия борба против авторитарния режим в страната. Изложението е фокусирано върху разкриване на факторите, които правят възможно разгръщането на тази репресивна политика, нормативната уредба, регламентираща нейното провеждане и съдебната практика.

Политическата и съдебната разправа с привържениците на авторитарния режим преди 9 септември 1944 г. започва непосредствено след поемането на държавното управление от правителството на Отечествения фронт (ОФ). Различни са изказаните предположения в публичното пространство за броя на убитите без съд и присъда и безследно изчезналите хора с различен социален статус и професия през септември – началото на октомври 1944 г. (от 18 000 до 30 000 души). Следващият решаващ удар е нанесен с дейността на Народния съд през 1944 – 1945 г., в резултат на която са привлечени към наказателна отговорност над 11 000 души, а броят на издадените тежки присъди е много голям – 2730 смъртни и 1305 доживотни. Разправата с политическите противници (не само свързани с режима преди 9 септември 1944 г., но и открити критици на осъществяваните промени в обществения живот след тази дата) продължава през целия етап на „народна демокрация“ на базата на приетото репресивно законодателство (наредба-закон за защита на народната власт, наредба-закон за трудововъзпитателните общежития (ТВО), закон за изменение и допълнение на закона за печата и др.).

В края на 40-те години на XX в. настъпват съществени промени както в политическата обстановка в България, така и в международните отношения. Резултатите от изборите за Велико народно събрание (ВНС) през октомври 1946 г. утвърждават доминиращото положение на Българската работническа партия (комунисти) – (БРП (к), в държавното управление и ОФ на фона на стесняване ролята и участието на другите коалиционни партии в политическия процес. При така създадената обстановка Комунистическата партия предприема целенасочена и организирана дейност по ликвидиране на опозицията в страната. От друга страна, налагането на политиката на Студена война в международните отношения очертава все по-ясно тенденцията към блоковото разделение на света. Определен маркер в това отношение е провеждането на Полското съвещание на деветте комунистически и работнически партии в Европа през есента на 1947 г., където се вземат важни решения, свързани с прекратяването на „народнодемократичния“ експеримент в източноевропейските страни, попаднали в съветската сфера на влияние след Втората световна война, и установяването на сталинския модел на социализъм в тях. На състоялия се през декември 1948 г. V конгрес на БРП (к) Георги Димитров официално заявява, че народната демокрация и съветската власт са две форми

на диктатурата на пролетариата. Оповестява се открито програмата за изграждане на социалистическо общество в България.

Пристъпва се към ускорено изграждане на тоталитарната държава, една от основните характеристики на която е репресивната ѝ същност. Всеобхватният характер на следваната репресивна политика има своята идеологическа обосновка във възприемането на сталиновата теза за изостряне на класовата борба в периода на преход от капитализъм към социализъм. В условията на наложения тоталитарен държавно-политически режим Българската комунистическа партия (БКП) има неограничени възможности за радикална разправа с всички довчерашни и настоящи противници, явни или измислени врагове. Това е част от нейната стратегия за постигане на тотален контрол над обществото.

Неразгледаните дела след приключване на работата на Народния съд и прилагането на чл. 4 от Наредбата-закон за освобождаване от изтърпяване на наказания за деяния, извършени до 9 септември 1944 г. от 9 декември 1944 г.

Със сигурност може да се твърди, че за БРП (к) с дейността на Народния съд не завършва процесът на издирване и наказване на лицата, извършили престъпления срещу участници в съпротивата против властта преди 9 септември 1944 г. Тъй като извънредният Народен съд приключва своята работа на 31 март 1945 г., остават неразгледани част от образуваните дела. През лятото на 1945 г. Върховният касационен съд (ВКС) отменя присъдите на 37 военнослужещи, осъдени задочно докато са били на фронта с мотива, че не са имали възможност да се защитят. Около сто са лицата, на които делата са спрени поради сведения, че се намират на фронта. Или общо около 150 са делата срещу военнослужещи (повечето офицери), които се определят като висящи. В резултат на водени разговори между „Звено“ и БРП (к) относно съдбата на провинените офицери, участвали във войната, през лятото на 1945 г. Комунистическата партия приема предложението на д-р Минчо Нейчев за изпращане делата на тези военни лица в архив, но междувременно всички те са отстранени от войската. Въпросът за тяхната съдба обаче продължава да се обсъжда през следващите две години и през декември 1947 г. Министерството на правосъдието прави предложение намиращите се в архива висящи дела да бъдат разгледани от Софийския областен съд по реда на бързите производства [Семкова-Димитрова, З. 2004, с. 82–83].

В мотивите към законопроекта, изложени от правосъдния министър Ради Найденов, се внася определена конкретност относно аргументите, налагащи неговото приемане. В тях се посочва, че в София не са разгледани делата на 58 подсъдими, а извън столицата са останали не-

разгледани делата на общо 157 подсъдими. Уточнява се, че ВКС е отменил постановените присъди срещу 100 души подсъдими, осъдени задочно, като делата са възобновени и очакват да бъдат разгледани. В обобщение Р. Найденов подчертава, че към този момент остават висящи и неразгледани възбудени наказателни преследвания по закона за Народния съд общо срещу 310 подсъдими, като между тях „има лица, извършили тежки престъпления и злодеяния, които не бива да останат ненаказани“. В кратките мотиви е направено заключение, че е „необходимо да се вземат мерки за ликвидирането на всички тия дела, неразглеждането на които предизвиква справедливото възмущение на близките на пострадалите лица и на цялата наша прогресивна общественост“ [ЦДА, ф. 117, оп. 3С, а.е. 123, л. 22]. На 26 март 1948 г. приетият от ВНС Закон за разглеждане на останалите висящи дела на народните съдилища е публикуван в „Държавен вестник“. Според текста на чл. 1 всички висящи дела „спрени, възобновени, ненасрочени“ се разглеждат от Софийския областен съд. В чл. 2 е посочено, че делата „се разглеждат от самото начало по реда на глава II, кн. VI от Закона за наказателното съдопроизводство, като на подсъдимия се връчва препис от обвинителния акт“, а „мярката за неотклонение се определя от прокурора съгласно чл. 5 от закона за съдене от Народен съд“ (чл. 3) [Държавен вестник, бр. 70, 26 март 1948].

Запазени протоколи на комисията, която разглежда молби за замяна на смъртните присъди с по-малки наказания, дават определена представа за дейността на съдебната система в края на 40-те – началото на 50-те години на XX в. по възобновяване на дела по Наредбата-закон за съдене от народен съд на виновниците за вълчване на България в световната война срещу съюзените народи и за злодеянията, свързани с нея. На 22 септември 1950 г. комисията¹ се произнася по молбите за замяна на смъртното наказание на осъдените по седем такива дела. Първото е наказателно дело на Софийския окръжен съд, приключило с издаване на Присъда № 322 от 16 май 1949 г., с която са осъдени по чл. 2, т.т. 7 и 10 от Наредбата-закон за съдене от народен съд на виновниците за вълчване на България в световната война срещу съюзените народи и за злодеянията, свързани с нея, на смърт чрез обесване, лишаване от правата завинаги, глоба в полза на държавата и конфискация на част от имуществото Димитър Костадинов Маджаров от гр. Сталин (дн. Варна), Сотир Стоев Георгиев от с. Равна гора, Бургаско, и Васил Дончев Владов от Разград.

¹ В протоколите е поименно представен съставът на комисията, в която влизат пом.-главният прокурор Иван Данов, председателят на отделение при ВС Горан Велчев и началникът на административния отдел при Министерството на правосъдието Георги Георгиев. В една част от тях вместо Георги Георгиев е посочено името на Неделчо Бранев – член на съвета по законодателство.

В протокола е посочено, че тримата осъдени като редовни офицери са участвали в преследването и разстрелването на партизани, организиране на блокади, обиски и терор над мирното население в Омуртагска околия в края на 1943 г. Касационните жалби и на тримата подсъдими са оставени без последствие от Върховния съд с Решение № 624 от 9 януари 1950 г.

Комисията изразява мнение „да се ходатайства чрез др. Министър на правосъдието до Президиума на Народното събрание (Президиума на НС) за заменяване на смъртното наказание с доживотен строт тъмничен затвор“, което се мотивира по следния начин: „тримата подсъдими общо взето признават това, което са извършили“; „тримата са участвали в Отечествената война“; „същите са сравнително млади“ [ЦДА, ф. 88, оп. 15, а.е. 5, л. 62].

Комисията разглежда н.о.х. дело №779/1949 г. на Софийския окръжен съд и постановените присъди № 375 от 7 юни 1949 г и № 282-3 от 14 февруари 1950 г., с които са осъдени на смърт Стоян Серафимов Стоянов от Плевен, Дим. Иванов Карагъзов от Ямбол, Иван Рачев Бочев от с. Радювене, Ловешко, и Вълко Генов Ангелов от с. Горно Павликени, Ловешко (осъдени по чл. 2 т. 7, а последните двама и по т. 10 от Наредбата-закон за Народния съд). В протокола са изложени фактите по делото. Стоян Серафимов Стоянов е признат за виновен за следните деяния: през 1942 г. в Югославия е разстрелвал и давал нареждане за избиване на партизани (на 10 осъдени и на 20 заловени живи в околността на Прокуплене, на трима в Соко Баня); застрелял командира на Ловчанския партизански отряд Христо Кърпачев и двамата избягали войници; давал нареждания за палеж на къщи. Д. Иванов Карагъзов давал заповеди за разстрелване на турци и българи в с. Ловешко и в с. Горско Сливово, Севлиевско, извършвал жестоки побоища и изтезания. Иван Рачев Бочев участвал в залавянето на партизанина Вълко Тодоров, който след това бил убит под командата на първия подсъдим, участвал в залавянето и на други борци за народна свобода. Вълко Генов Ангелов преди 9 септември 1944 г. развивал активна фашистка дейност, изкарал специални курсове за разузнавач, образувал в селото си легионерска организация. Вследствие на неговата провокаторска дейност била разкрита комунистическа група в казармата в Плевен, в резултат на което са издадени две смъртни присъди, които са изпълнени. През лятото на 1944 г. участвал дейно в преследването на народните борци в родното си село, а след 9 септември 1944 г. развивал противонародна дейност.

Върховният съд с Решение № 416 от 1 май 1950 г. оставя без последствие касационните жалби на четиримата подсъдими.

В заключение комисията, имайки предвид, че „подсъдимите Стоян Серафимов Стоянов, Дим. Иванов Карагъзов и Вълко Генов Ангелов –

първите двама като офицери, а третият доброволно и като полицаи са извършили много тежки престъпления – убийства на партизани, ятаци и мирно население и то в голям размер, а третият е закоравял фашист и враг на народнодемократичната власт“ изразява мнение, че смъртното наказание следва да се изпълни, тъй като липсва основание за замяната му. По отношение на Иван Рачев, който е бил „училищен прислужник с малко образование“ се приема, че „неговата престъпна дейност, сравнена с тази на другите трима подсъдими е по-малка, че той е участвал само в залавянето, а лично не е извършил убийства, нито е давал нареждания за това“, поради което се прави предложение Министерът на правосъдието да предприеме действия пред Президиума на НС за замяна на наложеното смъртното наказание на Иван Рачев с доживотен строг тъмничен затвор [ЦДА, ф. 88, оп. 15, а.е. 5, л. 64].

Комисията разглежда също н.о.х. дело № 719/1949 г. и издадената по него присъда № 335 от 18 май 1949 г. по описа на Софийския окръжен съд – първа колегия, с която по силата на чл. 2 п.7 от наредбата-закон за Народния съд е осъден на смърт чрез обесване Иван Захариев Дойчев, бивш полицейски разузнавач – групов началник, който е „извършвал и заповядвал убийства, тежки телесни повреди, изтезания и палежи“ в Кюстендил и Кюстендилска околия във времето между 1941 и 1944 г.

Комисията мотивира становището си да се изпълни наложеното наказание, имайки предвид „участието му в избиването на борците за народна свобода в с. Коневе, Кюстендилско, инквизирането на борци за народна свобода, вследствие на което някои от тях са починали, участието му като организатор на акцията в с. Извор, където е заповядал изтезание и палежи, зверското му цинично отношение към арестувани при акциите жени, участието му в акцията против народните партизани в с. Еремия, където са били избити 22 партизани“ [ЦДА, ф. 88, оп. 15, а.е. 5, л. 75].

Комисията се произнася и по н.о.х.дело № 117/1949 г. на Софийския окръжен съд, което приключва с произнасянето на Присъда № 95 от 17 февруари 1949 г., с която по силата на чл. 2, т. 7 от Наредбата-закон за съдене от Народен съд е осъден на смърт Георги Василев Иванов от Шумен. Касационната жалба на осъдения е оставена без последствие с Решение № 442 от 9 май 1949 г. на Върховния съд. В протокола е посочено, че Георги Иванов „като дружинен командир на ловна дружина през 1944 г. в Чепинското корито е заповядал и поощрявал убийства, тежки телесни повреди, грабежи и изтезания на борците за народна свобода и техните ятаци“. Като взема предвид „жестокостта, която той е проявил при организирането и провеждането на тези акции, при които осъденият е заповядал инквизирането и убиването на народни партизани и техни ятаци, гавренето с народната героиня Вела Пеева, чиято глава по заповед на осъдения е била отрязана и излагана на показ, поради които акции

осъденият е бил наречен „черния майор“, комисията дава мнение Министърът на правосъдието да не ходатайства пред Президиума на НС за замяна на смъртното наказание с доживотен строг тъмничен затвор [ЦДА, ф. 88, оп. 15, а.е. 5, л. 77].

Същото е становището на комисията, взето при разглеждане на н.о.х.дело № 418/1948 г., присъда № 215 от 1 април 1949 г. по описа на Софийския окръжен съд, с която присъда по силата на чл. 2 т. 7 от Наредбата-закон за Народния съд е осъден на смърт Рафаил Банов Стоянов, роден в Сливен, жител на София. Предложението да не се заменя смъртното наказание се основава на твърдението, че през периода 1942 – 1944 г. като командир на 6-та дивизия, разположена в гр. Враца, е извършил следните деяния: „изработил планове за действие срещу народните партизани в Северозападна България, като установил връзка с областния полицейски директор“; „през м. декември 1943 г. той предприел акция към с. Долна Кремена, където били открити и разстреляни ятаци на партизаните“; „участвал лично в организираната от него акция срещу партизаните в Кулска околия, за която цел Банов организира една ловна дружина“; „раздавал награди на отличилите се полицаи и войници“, „наредил преследването на партизанските батайони Левски и Ботев, които действали във Врачанския балкан“. Посочва се, че в резултат на акциите в които е участвал Банов като командир на 6-та дивизия, са били убити „около 80 души борци за народна свобода“ [ЦДА, ф. 88, оп. 15, а.е. 5, л. 78].

Комисията разглежда н.о.х.дело № 646/1950 г. и издадената Присъда № 389 от 9 юни 1949 г. по описа на Софийския окръжен съд, с която по силата на чл. 2, т. 7 от наредбата-закон за съдене от Народен съд е осъден на смърт Александър Пенчев Димитров от Габрово. В качеството му на командир на 4 противовъздушен полк – Г. Оряховица той е организира и ръководел блокадата на с. Царски извор, Горнооряховско, предприета за намиране и залавяне на партизани и техни ятаци. Осъденият е „заповядал на чиновите от неговата войскава част, взели участие в блокадата, да стрелят и убиват всеки един, който се опита да излезе от селото, като и лично той е стрелял с бойна пушка срещу партизаните Н. Златев и д-р Генчев, които паднали убити на това място, а на разсъмване заповядал пренасянето на труповете на селския площад за показ на населението“. В протокола се посочва, че е заповядал арестуването на кмета и голяма група селяни, заподозряни като ятаци, които „при разпита им са били бити и изтезавани жестоко, а 25 селяни след това откарани за разследване в Г. Оряховица, от които след това петима са били разстреляни“. Освен това е допуснал и „поощрявал“ разграбване на имущество и ценности по време на обиските. Тези факти мотивират мнението на комисията Министърът на правосъдието да не ходатайства пред Президиума на НС за замяна на смъртното наказание с доживотен затвор [ЦДА, ф. 88, оп. 15, а.е. 5, л. 81].

Комисията се произнася и по Присъда № 337 от 28 май 1949 г. (н.о.х. дело № 716/1949 г. по описа на Софийския окръжен съд), с която по силата на чл. 2 т. 7 от наредбата-закон за Народния съд е осъден на смърт Георги Стефанов Теофилов от Асеновград затова, че през 1942 г. в София като командир на строителна дружина в жп полк е заповядал и извършвал изтезания над войници от същия полк.

Направено е предложение за замяна на смъртното наказание на Георги Стефанов Теофилов с доживотен строг тъмничен затвор „предвид характера на престъпното деяние, извършено от осъдения, ограничения размер на това престъпно деяние, липсата на пряко участие на осъдения в избиване на борци за народна свобода, участието му в двете фази на отечествената война, неговото дълбоко разкаяние за извършеното“ [ЦДА, ф. 88, оп. 15, а.е. 5, л. 88].

Разгледаните случаи показват, че в два от тях комисията излиза с предложение да се замени смъртното наказание на четирима осъдени с доживотен затвор. Същото предложение се прави за един от осъдените по друг случай. За седем от осъдените на смърт обаче комисията смята, че наложеното наказание трябва да се изпълни.

През 1954 г. комисията се произнася по молбата за помилване на Стоян Петков Копринков, който е осъден на 23 март 1945 г. от Народния съд в Коларовград (дн. Шумен) на смърт. Обвинението срещу него е, че в качеството на началник на моторизираната полиция е участвал в съвместна акция с войската в с. Веселиново, Шуменско, при която се е предал на полицията партизанинът Тодор Каров от същото село. Последният се съгласил да заведе полицията до лагера на Преславската чета в Ришкия балкан. По време на нападението е убит партизанинът Григор от с. Смядово, Преславско, и е заловен Господин Рафаилов Пенев, впоследствие съден и екзекутиран. Присъдата на Ст. Копринков е задочна, защото по това време се намира на фронта. От 1945 до 1951 г., когато е задържан, той работи в кооп[ерацията] „Българска машина“ [ЦДА, ф. 117, оп. 5С, а.е. 13, л. 109].

Сред документите, свързани с неговия случай, е удостоверение от 31 юли 1945 г., в което се посочва, че като офицер „неуморно работи в духа на прогресивните разбирания и е дал проявление на един истински народен офицер“, „явен защитник на ОФ власт“ [ЦДА, ф. 117, оп. 5С, а.е. 13, л. 116], както и сведение от двама ученици, че Стоян Копринков през декември 1943 г. „можа да ни изтръгне от лапите на майор Ботев и по този начин спаси живота ни“ (март 1945 г.) [ЦДА, ф. 117, оп. 5С, а.е. 13, л. 117]. Комисията предлага да бъде заменено наказанието, като в добавената от Г. Дамянов резолюция конкретно е посочен размерът му – 20 години тъмничен затвор. Издаден е Указ № 116 от 3 април 1954 г. за замяна на смъртното наказание, наложено с присъда от 23 март 1945 г. по НОХД

№ 6/1945 г. на Народния съд в Шумен с 20 години лишаване от свобода [ЦДА, ф. 117, оп. 5С, а.е. 13, л.108].

В края на 40-те – началото на 50-те години се повдига още един въпрос, отнасящ се до прилагането на чл. 4 от Наредбата-закон за освобождаване от изтърпяване на наказания за деяния, извършени до 9 септември 1944 г., приета на 9 декември 1944 г. В посочената Наредба-закон се предвижда възможността за намаляване на наказанието за престъпления, извършени преди 9 септември 1944 г., като изрично в чл. 4 се посочва, че тя не се прилага за деянията, предвидени в Наредбата-закон за Народния съд [Държавен вестник, бр. 274, 9 дек. 1944]. Обсъждането на въпроса за прилагането или не на чл. 4 след приключване на работата на Народния съд е обвързано с практиката на обикновените съдилища по отношение наказателно преследване за престъпления по общия Наказателен закон, но съдържащи и признаци на престъпление по закона за съдене от Народен съд. В него участват Президиумът на НС, Министерството на правосъдието, Върховният съд и Политбюро на ЦК на БКП.

Дискусията по този проблем достига връхната си точка през 1952 г.² Председателят на Президиума на НС Георги Дамянов депозира доклад в Политбюро, като ясно отстоява позицията, че прилагането на Наредбата-закон от 9 декември 1944 г. „не може и не трябва да засяга ония престъпни деяния, които имат подчертан антинароден характер, каквито са деянията, указани в Закона за съдене от народен съд и пр. Освобождаването от изтърпяване на наказание по своята същност се явява една привилегия, от която не трябва да се ползват престъпниците, извършили антинародни престъпления“ [ЦДА, ф. 117, оп. 3С, а.е.123, л. 4]. Той изразява несъгласие с установената практика на Върховния съд (военна колегия), според която „чл. 4 от цитираната Наредба-закон не намира приложение в тия случаи и следователно и на престъпниците, извършили престъпле-

² През 1948 г. Никола Цветковски, по това време началник на Военно-съдебния отдел при МНО, пише изложение до ЦК на БКП по този въпрос. В него той споделя разбирането, че законодателят „съвсем не е искал да изключи приложението на чл. 4 за такива деяния и след изтичането на срока на действието на същата наредба-закон за съдене от Народен съд“. Според него „трябва да се предизвика основна ревизия на този въпрос и се подновят по пътя на прегледа всички такива влезли в законна сила присъди“ (има предвид съществуващата практика на прилагане на амнистията – бел. моя) [ЦДА, ф. 117, оп. 3С, а.е. 123, л. 14–15]. Този доклад на Н. Цветковски не е разгледан от ЦК, поради което през 1952 г. се възлага на Тодор Живков „да проучи какво е станало с доклада до ЦК на БКП от 1948 г. на началника на военно-съдебната част полк. Н. Цветковски по въпроса за приложението на чл. 4 от наредбата-закон за освобождаване от отговорност за деяния, извършени до 9 септември 1944 г. и защо този доклад не е разгледан досега“ [ЦДА, ф. 117, оп. 3С, а.е. 123, л. 21].

ние по общия Наказателен закон, което съдържа и признаците на престъпление по закона за съдене от народен съд и пр., следва да се замени или намали наказанието“ [ЦДА, ф. 117, оп. 3С, а.е.123, л. 2]. В доклада са посочени конкретни примери за следваната линия от Върховния съд: замяна на доживотната присъда, издадена от Софийския областен съд (наказателно дело № 38/49 г.) на о.з. полк. Иван Христов Дяковски, с 10 години строг тъмничен затвор (признат за виновен в това, че е командвал акцията „Осогово“ през май 1944 г. за ликвидиране на партизанските отряди, действащи западно от Трън); смъртната присъда, издадена от Софийския областен съд (наказателно дело № 1544/48 г.) на о.з. подполковник Ангел Йорданов Грашкин е заменена от Върховния съд с доживотен строг тъмничен затвор (признат за виновен за подпалването на 10 колиби и убийството на шест ятаци и „избиването с колове на още 11 души от съпротивата в Троянско и Ловешко“); Софийският областен съд (наказателно дело № 36/1952 г.) осъжда на смърт о.з. подполковник Жечо Тодоров Жечев за извършени престъпления в Югославия и Албания (палежи и убийства на 36 югославски граждани), но Върховният съд прилага чл. 2 от Наредбата-закон за освобождаване от изтърпяване на наказания за деяния, извършени до 9 септември 1944 г., приемайки, че чл. 4 е неприложим, тъй като деянието е квалифицирано като предумишлено убийство по чл. 247 от стария Наказателен закон и заменя присъдата на Софийския областен съд с 20 години лишаване от свобода и др. [ЦДА, ф. 117, оп. 3С, а.е. 123, л. 3].

Неговото заключение е, че „практиката на Върховния съд е неправилна, а правилното разбиране на чл. 4 от специалната Наредба-закон трябва да бъде в смисъл, че при прилагането на този текст съдилищата, след налагане наказанието по общия Наказателен закон или други закони, предвиждащи наказание, трябва да изследват дали деянието не съдържа и признаците на престъпление, наказуемо по Закона за съдене от народен съд и пр. и ако констатираят наличността на такива признаци, те не трябва да намаляват или заменят наложеното наказание или да освобождават осъдени от изтърпяването му“ [ЦДА, ф. 117, оп. 3С, а.е. 123, л. 6].

Г. Дамянов разсъждава и по проблема какво трябва да се направи при тази ситуация. Посочва като определена възможност Президиумът на НС да даде задължително за всички тълкуване, но счита, че този път е нецелесъобразен, тъй като „даването на широка гласност на този въпрос може да има неблагоприятни международни последици, а от вътрешнополитическа гледна точка да предизвика критики срещу нашето управление за несвоевременното разрешение на важни въпроси на управлението“. От друга страна, определя като „неправилно“ засягането на „дребните случаи“, тъй като са изминали четири и половина години и виновните вече са изтърпели наказанията и са пуснати на свобода. Затова предлага ревизи-

ята на делата да се направи по текста на чл. 11 от Закона за прокуратурата, като Главният прокурор поиска преглед на издадените присъди поради допуснатото нарушение на закона, като преценката на това в кои случаи би могло да се поиска ревизия от прокуратурата може да се извърши от комисия, в която влизат двама представители на ЦК, Главният прокурор на Народната република, председателят на Върховния съд и пом.-министърът на правосъдието [ЦДА, ф. 117, оп. 3С, а.е.123, л. 7].

Становището на Г. Дамянов е подкрепено от Минчо Нейчев [ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 1678, л. 51]. Такава е и позицията на Н. Цветковски [ЦДА, ф. 117, оп. 3С, а.е. 123, л. 14].

На 9 октомври 1952 г. Политбюро на ЦК на БКП взема решение (протокол „А“ № 161), с което се слага край на дискусията по този въпрос. В него ясно се посочва, че: „... Военната колегия на Върховния съд прилага неправилно чл. 4 от Наредбата-закон за освобождаване от изтърпяване на наказания за деяния, извършени преди 9 септември 1944 г. По силата на този член, съдилищата са длъжни при издаването на присъди по Общия наказателен закон или други закони, да изследват дали престъпленията не са наказуеми по Закона за съдене от Народен съд. В случай, че тези престъпления съдържат признаци на престъпления, наказуеми от Народен съд, не следва да се намалява или заменява наложеното наказание с по-леко или да се освобождава осъденият от изтърпяването му“. Назначава се комисия в състав М. Нейчев, Фердинанд Козовски, Минчо Минчев, Георги Михайлов (пом.-министър на правосъдието) и Димитър Георгиев (Главен прокурор на Републиката), която „да прегледа решениите досега дела и определи кои от тях трябва да бъдат ревизирани поради нарушение на Закона, като за тях Главният прокурор на Републиката поиска преглед по реда на чл. 11 от Закона за прокуратурата“ [ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 1678, л. 3].

Промените в наказателното законодателство, откриващи възможността за съдебно преследване на лица, уличени в престъпления спрямо „борци срещу монархофашистката диктатура“

Не само въпросите, свързани с уточняването на съдебната практика по отношение на недовършените от Народния съд дела и работата на обикновените съдилища във връзка с прилагане на чл. 4 от наредбата-закон от 9 декември 1944 г. ангажират вниманието на партийното ръководство.

През май 1951 г. Министерството на правосъдието излиза с инициатива за допълнение на чл. 51 от НЗ и за отмяна на някои постановления от закони за амнистия, като Г. Дамянов заявява, че Президиумът на НС не

прави бележки по предложения проектоуказ [ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 1375, л. 70].

Повдигнатата тема се разглежда и от партийното ръководство. Към протокол № 184 от заседанието на Политбюро на ЦК на БКП, състояло се на 12 юли 1951 г., е приложено писменото мнение на Георги Цанков от 6 юни 1951 г., според което с предложения от Министерството на правосъдието проектоуказ за допълнение на чл. 51 от Наказателния закон „Ще останат ненаказани провокаторите и полицейските сътрудници, дори и тогава, когато в резултат на тяхното предателство се е стигнало до смъртни присъди на борци от съпротивата. Също така ще останат ненаказани и онези лица, които са предали легална форма на дейността си, например чрез издаване на смъртни присъди в монтирани процеси“. Министърът изразява становището на МВР, че „въпросът за наказването на лицата, извършили тежки престъпления против антифашисткото движение, може най-добре да бъде разрешен, ако се приеме представеният от същото проектозакон“ [ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 1375, л. 69].

Внесеният за разглеждане от партийното ръководство специален проектозакон се състои от три члена. Според чл. 1 „Служители на монархофашистката власт, които са водили активна борба срещу антифашисткото движение, в резултат на което са били разкрити поделения на същото или са били арестувани негови дейци, се наказват с лишение от свобода не по-малко от пет години. Ако в резултат на техните действия е последвала смърт по присъда или по друг начин на боец от антифашисткото движение, те се наказват – с лишение от свобода не по-малко от 10 години или със смърт“. В чл. 2 е посочено, че „Всяко лице, което е оказало съдействие на монархофашистката власт в борбата с антифашисткото движение или с отделни негови дейци по своя инициатива или изпълнявало възложените му от органите на монархофашистката власт задачи с цел да разкрие или разгроми същото движение се наказва – с лишение от свобода до 10 години“. Текстът на ал. 2 на същия член гласи: „Ако в резултат на неговите действия е последвало разкриване или разгромяване на отделни поделения на антифашисткото движение или арест на дейци на това движение, наказва се – с лишение от свобода не по-малко от 5 години“. Според ал. 3 „Ако в резултат на неговите действия по присъда или по друг начин е последвала смърт за някой деец на антифашисткото движение, наказва се – с лишение от свобода не по-малко от 10 години или смърт“. С текста на чл. 3 се постановява, че предвидената по чл. 51 от Наказателния закон давност започва да тече от 9 септември 1944 г.: „Амнестиите, дадени до 9 септември 1944 г., както и наредбата-закон публикувана в ДВ. бр. 274 от 9 декември 1944 г. не се прилагат“ [ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 1375, л. 71].

В приетото от партийното ръководство решение е записано, че Политбюро „решава да не се предлага нов закон „за наказание на лицата, извършили тежки престъпления против антифашисткото движение“, а в сегашния общ наказателен закон да се предложи нова алинея, която да предвижда съдебно преследване и наказание на провокаторите в революционното движение до 9 септември 1944 г.“ [ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 1375, л. 1].

Успоредно с обмислянето на промени в нормативната уредба с оглед наказване извършителите на престъпления срещу дейци на съпротивата преди 9 септември 1944 г. се предприемат и мерки за събиране и използване на полицейските архиви, съдебните дела и други документи на силовите институции на предишния режим, които могат да бъдат привлечени като доказателствен материал при тяхното разкриване. Макар че полицейските архиви (картотеки и досиетата на Държавна сигурност (ДС) се използват във връзка с дейността на Народния съд, поддръждането, систематизирането и проучването на този документален масив са свързани със създаването на специално отделение при ДС в началото на 50-те години (прераснало в отдел II на ДС в началото на 1952 г.). В началото на декември 1950 г. министърът на вътрешните работи Руси Христов прави предложение до Политбюро за създаване на специално отделение при ДС за „съхраняване и най-щателно изучаване на всички бивши полицейски материали за нелегалната дейност на нашата Партия до 9 септември 1944 г.“ [Държавна сигурност ... 2015, с. 101–102]. В изготвен на 21 февруари 1951 г. доклад от министъра на вътрешните работи се посочва, че към този момент полицейските документи се намират на различни места: в ЦК на БКП – 90 000 полицейски досиета от цялата страна, около 1000 затворнически досиета от Плевенски окръг и 107 папки с рапорти на полицейски агенти; в Съдебната палата в София – около 4000 дела на членове на партията, съдени по Закона за защита на държавата, иззети от областните съдилища; в склада на ДС – 16 835 затворнически досиета на политзатворници и полицейския архив с доклади на бившите областни и околийски полицейски началници. Според министъра на вътрешните работи липсата на условия за правилното съхраняване на документите затруднява дейността по разкриване на бившите провокатори в БКП и секретни сътрудници на полицията, създава възможност за проникването им в партията, както и за унищожаване на полицейски материали, поради което предлага проект на нормативен документ за уреждане на този въпрос [Игнатова, А. 2014, с. 33–34]. Така се стига до решението на Политбюро на ЦК на БКП от 6 март 1951 г., по силата на което към отдел XIV-ти на ДС се създава специално отделение, където да се организира поддръждането, съхраняването и картотекирането на тези материали [Държавна сигурност..., 2015, с. 127–128].

Конкретна Инструкция за реда на отчета, съхранението и ползването на специалния архив при „Картотека и архив“ – ДС е приета на проведеното на 26 юли 1951 г. заседание на Политбюро на ЦК на БКП (Решение № 218 „А“). В нея се уточняват т.нар. „специални архиви“, в които попадат: архивите на полицията по линия на разузнаването, контраразузнаването и отдела на външната служба; архивите на разузнавателните и контраразузнавателните органи на царската армия; архивните лични досиета на ръководящия състав при Министерството на вътрешните работи; архивите на бившите центрове, разпуснати буржоазни партии, а също така на фашистки и профашистки организации, представляващи оперативен интерес за органите на ДС; чуждестранни архиви (бивши колежи и др.); политически архиви на членове на БКП; съдебни и затворнически досиета на членове на БКП преди 9 септември 1944 г. Определя се най-общо начинът на съхранение, картотекиране, използване, изучаване и разработка на архивните документи на специалния архив. Уточнява се, че в помещенията, където се съхраняват тези документи, работят само сътрудници на специалното (V) отделение при отдел „Картотека и архив“, утвърждавани от ЦК на БКП. Изучаването и разработката на документите става чрез прилагане на специално изработената инструкция [Игнатова, А. 2014, с. 35]³.

На 20 януари 1953 г. е публикуван Указ за неприлагане на чл. 51 от Наказателния закон, амнистиите до 9 септември 1944 г. и Наредбата-закон за освобождаване от изтърпяване наказания за деяния, извършени до 9 септември 1944 г. С него по отношение лица, привлечени към наказателна отговорност за извършени престъпления спрямо „борци срещу

³ В доклад, подготвен от Г. Цанков, за работата на II отдел на ДС по разработването на полицейските архиви от 28 декември 1954 г. се съдържа общаваща информация, според която от 1951 до края на 1954 г. са разкрити: секретни сътрудници, донасяли по линия на БКП и РМС – 290; доносници на полицията – 987; предатели – 93; убийци – „повече от 140 души“. От така посочените групи са арестувани и разследвани: „агент-провокатори – 42; секретни сътрудници на полицията – 26; предатели – 16; убийци – 139; полицаи, военни лица и др. – 69, или всичко арестувани по предложение на отдела 291 души“. За посочения период са осъдени: на смърт – 37 души; от 15 до 20 години затвор – 36 души; от 10 до 15 години затвор – 45 души; от 5 до 10 години затвор – 35 души; от 1 до 5 години затвор – 21 души. В ТВО са изпратени 48 души. Освободени са: по оперативни съображения – 19; по политически съображения – 21; по недоказаност – 24 души. Направено е предложение за разформироване на отдел II на ДС поради обстоятелството, че „целият наличен полицейски материал и този на РО“ е прегледан и „са изяснени възникналите въпроси“ [ЦДА, ф. 1Б, оп. 64, а.е. 205, л. 1 – 4; публ. в: Строго секретно... 2007, с. 252–254; Държавна сигурност – войникът... 2015, с. 280 – 283].

монархофашистката диктатура“, прилагането на давността по чл. 51 от НЗ се преценява от съда „с оглед тежестта на деянието и обществената опасност на дееца“. Гласуваните до 9 септември 1944 г. амнистии, както и наредбата-закон за освобождаване от изтърпяване на наказания за деяния, извършени до 9 септември 1944 г. не се прилагат към тях [**Известия на Президиума на Народното събрание**, бр. 6, 20 ян. 1951]. С този указ се открива възможността за наказателно преследване на всички, уличени в престъпления срещу дейци на съпротивата в периода 1923 – 1944 г., като не се прилагат законите за амнистии от 1924 и 1926 г.⁴, както и Наредбата-закон от 9 декември 1944 г. Създава се възможност за субективно прилагане на принципа на давност от съдебните състави⁵.

На 13 февруари 1953 г. е публикуван Закон за изменение и допълнение на Наказателния закон, за отмяна на наредбата-закон за снабдяването и цените и на членове 8 и 9 от Указа за уреждане на вътрешната търговия. Прибавя се нов чл. 91-а⁶. В текста на първата алинея се посочва, че който е сътрудничил на „монархофашистката власт“ преди 9 септем-

⁴ Според чл. 4 от Закона за амнистия от 1924 г. се дава амнистия на „всички деяния, предвидени в общия или военния наказателен закон, извършени от органи на властта или от частни лица във връзка с установяването и защитата на властта от 9 юни 1923 г., или във връзка с потушаване на метежите, станали през времето от 9 юни до 31 декември 1923 г.“ [**Държавен вестник**, бр. 228, 10 ян. 1924]. В § 11 от Закона за изменение и допълнение законите за амнистия от 26 юли 1924 г., от 10 януари 1924 г. и от 22 юли 1920 г. се амнистират престъпните деяния по общия и военно-наказателния закони, извършени до 1 октомври 1925 г. „за защита на държавата и във връзка с разкриване и обезвреждане организациите, забранени от закона за защита на държавата и по повод преследване на разбойници“ [**Държавен вестник**, бр. 257, 13 февр. 1926].

⁵ В текста на чл. 51 от НЗ (1951 г.) се посочва, че „Наказателното преследване се изключва по давност, когато то не е възбудено в продължение на: 1) 20 години за деяния, наказуими със смърт; 2) 15 години за деяния, наказуеми с лишаване от свобода за повече от 10 години; 3) 10 години за деяния, наказуими с лишаване от свобода повече от 3 години; 4) 5 години за деяния, наказуеми с лишаване от свобода до 2 години; 5) 2 години за всички останали случаи“ [**Държавен вестник**, бр. 13, 13 февр. 1951].

⁶ Освен чл. 91-а, са прибавени и други два нови члена: чл. 72-а – всеки, който напусне страната без разрешение на властите, или с разрешение, но не се завърне след изтичането на определения срок за пребиваване извън страната, се счита за „изменник на родината и се наказва със смърт“; чл. 72-б, с който се налагат изключително тежки наказания на лицата, включително и „близките родственици на изменника“, които са знаели за готвеното престъпление, но не са съобщили на властите (лишаване от свобода от 5 до 10 години и глоба до 10 000 лв.; пълнолетните членове на семейството на „изменника“ – лишаване от права по чл. 28, конфискация на имущество, вземане на административни мерки

ври, прикрит като привърженик на антифашисткото движение с цел „да разкрива или предава антифашистки организации, техни поделения или отделни дейци“ се наказва с лишаване от свобода до 10 години. Във втора алинея се подчертава, че ако в резултат на такава дейност е последвало разкриване на антифашистка организация, нейно поделение или отделни дейци, наказанието е лишаване от свобода за не по-малко от 5 години, а ако по присъдата или по друг начин „е последвала смърт на деец на антифашисткото движение наказанието е лишаване от свобода не по-малко от 10 години или смърт“. В трета алинея се отбелязва, че за престъпленията по чл. 91-а от НЗ не се прилага давността на чл. 51, законите за амнистията отпреди 9 септември, както и наредбата-закон за освобождаване от изтърпяване на наказание за деяния преди 9 септември 1944 г. Чл. 94 се изменя в смисъла на: „приготвянето за извършване на престъпление по тази глава се наказва с лишаване от свобода до 15 години и глоба до 20 000 лв., но не с по-тежко наказание от предвиденото за довършено престъпление“ [**Известия на Президиума на Народното събрание**, бр. 13, 13 февр. 1953]⁷.

Междувременно смъртта на Сталин през март 1953 г. поставя началото на промени както в СССР, така и в останалите социалистически страни. Те следват посоката на относително смекчаване на репресивната същност на политическия режим. На заседание на Политбюро на ЦК на БКП, проведено на 5 септември 1953 г. (протокол „А“ № 135), се взема решение за закриване на ТВО в Белене. Потвърждава се освобождаването на 853 лица на 5 август и се предвижда от 1 септември да бъдат освободени още 584. Вдига се изселническият режим на разселените семейства в страната. Едновременно с това се взема решение за провеждане разследване и предаване на съд на 475 въдворени лица за извършените от тях престъпления [**ЦДА**, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 1865, л. 13–14]. В приложените към протокола материали е докладът на Г. Дамянов, М. Нейчев и Г. Цанков относно помилванията на затворници, закриването на ТВО и положението на разселените семейства от столицата, големите градове и граничните райони. В него се съдържат и конкретни данни за броя на лицата сред останалите в Белене след 5 август, за които могат да се съберат допълнително материали, за да бъдат предадени на съд: от бившите министри и ръководни дейци на буржоазни партии (общо 20) за осем могат да се представят необходимите доказателства, за да бъдат изправени пред съда (сред тях са Иван Вълков, Ал. Гиргинов, Стойчо Мошанов, Марко Ряз-

(изпращане на трудововъзпитателна работа или въдворяване на друго местожителство). Текстовете на чл. 72-а и 72-б са отменени през ноември 1953 г.

⁷ Чл. 91-и е отменен с приетия през 1956 г. Закон за изменение и допълнение на Наказателния закон [**Известия на Президиума на Народното събрание**, бр. 12, от 10 февр. 1956].

ков, Никола Недев, Петко Стоянов); от намиращите се към този момент в Белене 118 бивши офицери се счита, че могат да бъдат освободени 29, а 89 да бъдат предадени на съд (между тях са бившите генерали Ганчо Манчев, Никола Генчев, Костадин Чешмеджиев и др); от 212 полицейски служители – да бъдат освободени 69 и да се предадат на съд 143; от 33 агент-провокатори да бъдат освободени 7 и да се предадат на съд 26. Посочва се, че за една част от предложените за съд – 421 въдворени лица, има достатъчно материали, за да бъдат съдени, а „за останалите трябва да се разследва и документира престъпната им дейност, след което да бъдат дадени на съд“ [ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 1865, л. 35–36].

Направените промени в нормативната уредба, както и решението за закриване на лагера в Белене (резултат от започналия процес на десталинизация) водят до нарастване броя на процесите срещу лица, извършили престъпления спрямо участници в съпротивата срещу властта преди 9 септември 1944 г. В отчетния доклад на Главния прокурор за дейността на прокуратурата през 1953 г. е отбелязано, че през последното тримесечие са образувани предварителни производства за издирване на престъпления, извършени от лица, които са били в ТВО, в резултат на което „се разкриха извършени до 9 септември 1944 г. престъпления спрямо борци против монархо-фашистката диктатура, разкриха се убийства, извършени от членове на ВМРО, които са били оръжие и в услуга на монархо-фашистката диктатура, както и престъпления против Народната република“. Уточнява се, че много от тези дела са прекратени, защото „не се установи за някои от задържаните да са извършили престъпления, а други са били съдени от Народния съд през 1945 г.“ [ЦДА, ф. 117, оп. 5С, а.е. 87, л. 38–39].

В доклада за работата на Върховния съд през 1953 г. също е направена констатацията, че „През отчетната година Върховният съд като първа инстанция и като втора инстанция е разгледал и решил ред дела за престъпления, извършени преди 9 септември 1944 г. срещу комунисти и земеделци, срещу дейци от Септемврийското въстание, априлските събития и срещу борци от съпротивата, от агент-провокатори, полицаи и др. По тия дела се разкриха тежки и отвратителни престъпления, които изискваха най-тежки наказания“ [ЦДА, ф. 117, оп. 5С, а.е. 86, л. 11].

Обща характеристика на съдебните процеси през 1953 – 1954 г.

Един от знаковите процеси, проведен след закриването на лагера в Белене, е т.нар. процес срещу деветоюнците⁸. На 13 юли 1954 г. минис-

⁸ В книгата на Чавдар Ангелов, посветена на житейската съдба и професионалния път на ген. Иван Вълков е отделено определено място на процеса от 1954 г., в който главен обвиняем е ген. Вълков [Ангелов, Ч. 2020, с. 202–229]. М.

търят на вътрешните работи Г. Цанков внася в Политбюро на ЦК на БКП предложение, във връзка с установените от следствието факти по повод масовите репресии срещу активни дейци на партията и антифашисткото движение по време на априлските събития през 1925 г., за предаване на съд о.з. ген. Иван Вълков (министър на войната през периода 1923 – 1928 г.), о.з. полк. Димитър Порков (началник на III разузнавателна секция при Министерството на войната от 1923 до 1929 г.) и още 11 бивши офицери, заемали отговорни длъжности в царската армия – всички членове на Военния съюз. Посочва се, че са събрани данни за „около 180 лица, предимно членове на Комунистическата партия „безследно изчезнали“, убити от разузнавателната секция III-та, от тях на 140 са установени обстоятелствата по изчезването им“. Според представените данни в казармите на Софийския гарнизон са убити над 500 души [ЦДА, ф. 1Б, оп. 64, а.е. 194, л. 7–17].

На 17 юли 1954 г. Политбюро взема решение, с което възлага на Георги Цанков, Йордан Чобанов и Р. Найденов „да организират провеждането в най-скоро време на съдебния процес над о.з. генерал Ив. Вълков и другите обвиняеми“. Процесът не трябва да е публичен. Партийното ръководство смята за целесъобразно след неговото приключване „да се организира всенародно погребение на костите на убитите активни дейци на партията и антифашисткото движение през 1925 г. на определено място, където да бъде издигнат паметник, а на местата, където са открити техните кости, да се поставят паметни плочи“ [ЦДА, ф. 1Б, оп. 64, а.е. 194, л. 2–3]⁹. Процесът се провежда от 23 август до 2 септември 1954 г. Той приключва с издаването на седем смъртни присъди, които след това са заменени с 20 години затвор.

През пролетта на 1953 г. е заведено наказателно дело № 315/1953 г. срещу о.з. ген. Райчо Славков¹⁰, о.з. полк. Тодор Стоянов, о.з. полк. Георги

Цуцов публикува някои документи от съдебния процес (част от протокола от съдебното заседание на 1 септември 1954 г.) [Цуцов, М. 1990, с. 35–37].

⁹ На 18 септември 1954 г. Политбюро на ЦК на БКП взема Решение № 329 за организиране всенародно погребение на костите на убитите през 1925 г. активни дейци на БКП. Предвижда се на 22 септември да бъдат изложени ковчезите с тленните останки на убитите в Централния дом на народната армия, а на следващия ден да бъдат пренесени пред мавзолея на Г. Димитров, където да се проведе траурен митинг. Събитията приключват с погребване на костите в Братската могила в Парка на свободата [ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 2311, л. 1].

¹⁰ Полк. Райчо Славков (1898 – 1953 г.) като началник-щаб на Първа пехотна софийска дивизия, осигурява неутралитета на своята войскова част по време на събитията около свалянето на правителството на К. Муравиев, за което след 9 септември 1944 г. е повишен в чин генерал-майор. Заема длъжността началник-щаб на войската до 15 декември 1944 г. През 1945 г. е уволнен от армия-

Сърмаджиев, о.з. полк. Арахангел Пъцков, о.з. полк. Тодор Сапунджиев, о.з. полк. Асен Йонов и зап. фелдфебел Велико Великов по обвинение в убийство на земеделски и комунистически дейци през април 1925 г. в гр. Свищов. Според обвинителния акт комендантът на Свищов пор. Р. Славков и останалите обвиняеми, членуващи във Военния съюз, са обсъдили план за тайно извеждане от казармения арест на задържаните функционери на БЗНС и тяхното избиване. Убийството на четиримата земеделски дейци е извършено вечерта на 30 април 1925 г. Деветнадесет дни след екзекуцията тези офицери замислят и извършват ново покушение над арестуваните в казармата комунисти, между които Милан Василев – адвокат от Свищов, Димитър Иванов – адвокат от В. Търново, Евлоги Дамянов – народен представител и др. [**Архив на МВР**, II съд – 673, т. 1, л. 2–8]. Р. Славков признава, че е бил въввлечен в „грозно престъпление“, но до края на процеса отрича да е участвал лично в убийството на земеделските дейци и М. Василев [**Архив на МВР**, II съд – 673, т. 2, л. 206]. На 17 май 1953 г. Военната колегия при Върховния касационен съд осъжда Р. Славков, Т. Сапунджиев, Г. Ганчев и В. Великов на смърт [**Архив на МВР**, II съд – 673, т. 1, л. 294–295]. На 1 октомври 1953 г. смъртната присъда е приведена в изпълнение.

От 8 до 11 декември 1953 г. в Хасково е проведен процес срещу участници в разкриването на войнишката конспирация в 10-ти родопски полк през 1934 г. Тогава, при провеждането на следствието, в резултат на инквизициите загиват народният представител Трайко Христов и трима войници, а в проведения от Военния съд процес двама войници от артилерийския полк са осъдени на смърт и обесени [**ЦДА**, ф. 1Б, оп. 24, а. е. 142, л. 2, 5–6, 10–11]¹¹.

та, след което се включва дейно в живота на Народния съюз „Звено“. Участва в ръководството на партията (член на ЦК – 1945 г., и на ИК на „Звено“ – 1947 г.). Народен представител в XXVI ОНС.

¹¹ Документи по темата могат да бъдат открити и в местните държавни архиви. Като примери ще посоча: процесът, организиран в края на 1953 г. от Русенския окръжен съд срещу Коста Георгиев Топалов, Стефан Джуровенски и Димитър Кисов за убийството на Иван Кръстев Кунев (2 април 1928 г.), организатор на Комунистическата партия за Исперихска и Кубратска околии. В протокола от съдебното заседание (29 декември 1953 г.) се уточнява, че „няма приложение на чл. 51“ от Наказателния закон, „тъй като се касае за антифашист, борец срещу монархофашистката диктатура у нас преди 9 септември 1944 г.“, а против такива престъпления „давност не тече“. С присъда № 22-а от 29 януари 1954 г. първият подсъдим е осъден на 6 години затвор, а другите двама – на 12 години лишаване от свобода. Върховният съд с Решение № 470 от 26 април 1954 г. оставя в сила произнесената от Русенския окръжен съд присъда [**ДА – Русе**, ф. 117, оп. 4, а.е. 77, л. 2–3, 4, 23–27, 34–35]; обвинителният акт по сл. дело № 169/54 г. на ДС – София

Конкретни факти, разкриващи съдебната практика във връзка с извършени престъпления срещу участници в „антифашисткото движение“, се съдържат в докладите на комисията, която дава мнение за замяна на смъртното наказание на осъдени лица, въз основа на което Президиумът на НС взема своето решение. В тях се съдържа в синтезиран вид информацията относно обвиненията срещу подсъдимите (т.е. представяне фактическата страна на извършените деяния) и произнесените присъди на първа и втора инстанция. В повечето случаи става дума предимно за офицери, участвали в убийства и малтретиране на дейци на Комунистическата партия и БЗНС.

Проучените до този момент документи на комисията по помилванията бих илюстрирала с решението, взето от нея във връзка с постановената смъртна присъда на о.з. генерал Иван Василев Дипчев¹² и Петър Трифонов Кубадинов (Присъда № 237 от 10 март 1954 г. на ВС – военно отделение). Обвиненията срещу тях са свързани с участието им през 1926 г. в преследване на четите на Дочо Узунов и Васил Попов – Героя, действали в Ловешкия и Троянския край. В доклада на комисията е пояснено, че въпреки смяната на „острия курс на борбата – терор, чети и др.“ през 1926 г. все още в страната има отделни места, където „четническата борба не беше стихнала“ и четата на Дочо Узунов и Васил Героя представлява именно „такъв случай“¹³. Опровергава се твърдението на обвиняемите,

срещу Серафим Георгиев Бобев от Габрово (2.VIII.1954 г.), „загдето през 1943 г. в гр. Габрово, като привърженик на фашисткото движение е оказал сътрудничество на монархофашистката власт, като е разкрил и предал антифашистка организация и нейни дейци“, престъпление, квалифицирано по чл. 91-а, ал. II (според информацията в обвинителния акт в резултат на това предателство Военно-полевиет съд в Плевен издава 11 присъди, от които три задочни смъртни присъди, а останалите подсъдими са осъдени на различни години затвор) [ДА – В. Търново, ф. 106, оп. 1, а.е. 46, л. 2].

¹² Ген.-майор Иван Дипчев (1885 – 1954) е един от петимата синове на Васил Дипчев и Райна Дипчева (Райна Княгиня). Участва във войните за национално обединение, както и при потушаването на Септемврийското въстание през 1923 г. Уволнен е от армията през 1936 г. След 9 септември 1944 г. е репресиран.

¹³ В публикация за анархисткото движение в България през периода 1925 – 1928 г. са описани акциите на четата на Васил Попов – Героя (между които убийството на околийския началник на Плевен Н. Тифчев и „един от най-големите ексове в историята на българския анархизъм“ – обираща на Троянската поща), както и предприетите от властта действия за нейното ликвидиране, сред които са и извършените убийства на ятаци на четата от селата Голяма Железна и Борима. Репресивните мерки от страна на режима принуждават Васил Попов – Героя и Нано Петров да се прехвърлят с хората си в Югославия през септември 1926 г. През лятото на 1927 г. Васил Попов – Героя се завръща с нова чета в България. Загива в сражение с полицията в Троян на 5 април 1928 г. [Кръстев, Л. 2015... pass.]

че „тази чета е била чета на разбойници, които с оръжие в ръка са грабили по пътищата местното население“ и всички, които са им помагали „не са прогресивни хора, а са част от тази разбойническа организация“, тъй като между избитите ятаци на четата има членове на Комунистическата партия. Дейността на подсъдимите е характеризирана със следните изрази: „почнал се свиреп терор“; „прилагали паленето на къщи, грабежите на добитък, пари“; извършили „убийствата на 11-тях селяни между селата Ломец, Троянско, и Лешница, Ловчанско“; както и убийство на трима антифашисти (Атанас Раев и Раю Маринов от с. Орешак и Митрофан Динков от с. Колибите, Троянско). Двете убийства са станали по един и същ начин – „инсценирали са нападение на разбойници и опит за бягство“. Върховният съд стига до заключението, че всички тези престъпления са заповядани от Ив. Дипчев, поради което се присъжда най-тежкото наказание – смърт (един от членовете на Върховния съд е подписал присъдата с особено мнение поради обстоятелството, че не е приложен чл. 59 от стария Наказателен закон по отношение на осъдения на смърт Иван Василев Дипчев като по-стар от 65 години). Дейността на П. Кубадинов е определена като „организаторска“ – не само е изпълнявал заповеди, но „до голяма степен е определял лицата, които трябва да бъдат ликвидирани“, проявявал „самостоятелност, инициатива, бил е свиреп, от когото всичко треперело“. Междувременно на 30 март 1954 г. о.з. ген. Ив. Дипчев умира в затвора в Ловеч. На заседанието на Президиума на НС, проведено на 10 април 1954 г., е отхвърлена молбата за замяна на смъртното наказание на П. Кубадинов [ЦДА, ф. 117, оп. 5С, а.е. 14, л. 102–103, 109].

С Присъда № 195 от 31 декември 1953 г. Сливенският военен съд осъжда на смърт Иван Христов Чавдаров (на основание на чл. 247, ал. 2 във връзка с чл. 51 т. II от НЗ /отм./), която е потвърдена с Решение № 61 от 30 март 1954 г. на Върховния съд – военно отделение. Осъден е за деяния, извършени през периода 1923 – 1925 г. в Бургас и околността. Според информацията в доклада той е „заповядал на войниците си да извършат убийства на 17 души въстаници, един младеж от Грудовско, един трудовак от Грудовско, Данаил Панев от с. Катунище, Котелско, Сава Станчев от с. Градец, Котелско, Дим. Ганев от с. Везенково, Котелско и Добра Христова от с. Ичера, Котелско – всички участници в антифашисткото движение“. Посочено е, че „Свидетелите по процеса с ужас си спомнят за „геройските подвизи“ на този свиреп човек, който упражни „геройствоти си“ над вързани хора, ученици и жени“. Комисията предлага да не бъде заменено смъртното наказание на Ив. Христов Чавдаров [ЦДА, ф. 117, оп. 5С, а.е. 14, л. 92–93].

По предложение на комисията Президиумът на НС отхвърля молбата за помилване на Ванко Гавраилов Ганчев, който е осъден от Благоевградския окръжен съд с Присъда № 6 от 5 януари 1954 г. по силата

на чл. 127, т. 10 на предложение II на смърт. Присъдата е потвърдена от Върховния съд с Решение № 230 от 25 февруари 1954 г. Според изнесените факти В. Ганчев е бил разложки околийски войвода на ВМРО „Тодор Александров“. По негово нареждане след потушаване на Септемврийското въстание са убити Атанас поп Стоянов и Георги Манушкин. През май и юни 1925 г. в околностите на с. Дъбница, Гоцеделчевско, е наредил и участвал в арестуването на близо 200 души души – „комунисти, земеделци и санданисти“. От тях 37 души са осъдени на смърт и „впоследствие обесени из околностите на с. Дъбница“, като присъдите „лично той е чел“ [ЦДА, ф. 117, оп. 5С, а.е. 14, л. 84].

Комисията се произнася и по молбите на Никола Дунев Стайчев (бивш военнослужещ от гр. Търговище), Никола Николов Кирков (бивш полицейски началник, жител на с. Горубляне, Софийско), Борис Иванов Тонев (бивш военен, живущ в София), Илия Тодоров Ганчев (монтьор, електропроводчик от гр. Пловдив) и Георги Цонков Христов (бивш полицаи от гр. Пловдив), осъдени от Върховния съд – военно отделение, по силата на чл. 247, ал. II, във връзка с чл. 51 т. 2 от чл. 60 от Наказателния закон на смърт. Обвиненията срещу тях са свързани със събитията в Плевен след преврата на 9 юни 1923 г. Н. Стайчев „след като му било съобщено по телефона от София, че е станал преврат на 9 юни, той събрал офицерите от Плевенския гарнизон и като най-старши между тях дал нареждане как да се проведе преврата на местна почва“. Според изнесените данни „по указание и ръководство“ на Н. Стайчев е станало убийството на Асен Халачев, Петър Бешков и Митрофан Шелепугин. Той „съзнателно е подбудил свои подчинени“ да инквизират „най-жестоко лицето Йордан Парашкевов Матов от с. Гривица, Плевенско, вследствие на което полудява“. Дейността на Н. Кирков е свързана също с даване на „указания и ръководство“ за убийството на М. Шелепугин, П. Бешков, Никола Тинков, Владимир Ангелов, Христо Згалеvски, Цоню Матов и още 11 ятаци (последните през 1926 г.). Илия Тодоров Ганчев е извършил предумишленото убийство на Никола Тинков и е взел участие в „нанасяне на жестоки побоища над комунисти и земеделци“. Георги Цонков Христов е уличен в съучастие в предумишленото убийство на ученика Димитър Янков и в нанасяне на побой на Росен Бакалов, от който е последвала неговата смърт.

Относно Борис Тончев се посочва, че е оправдан по обвинението за убийството на Шелепугин, П. Бешков, Н. Тинков, Вл. Ангелов, Хр. Згалеvски и Ц. Матов, тъй като не е могло да се установи неговото участие. Той е обвинен в подбуждане към убийство през 1925 г. на 11 ятаци. Същевременно защитата прави възражение, като посочва номера на делото на Пловдивския съд, по което за същото деяние са подведени да отговарят други лица. Признат е за виновен за нанасяне на тежки телесни повреди

на Коце Мазников и участие в инквизициите на Йордан Матев, Кацамунски и др. Комисията излиза с предложение присъдата на Борис Иванов Тончев да бъде заменена с 20 години лишаване от свобода, а молбите на останалите да бъдат оставени без уважение [ЦДА, ф. 117, оп. 5С, а.е. 14, л. 88–89].

Пример за другата категория процеси – срещу агент-провокатори, е случаят със Симеон Ванков Вълков, осъден на смърт по чл. 91-а, ал. II от Софийския окръжен съд (Присъда № 162-VI от 21 септември 1953 г.), като с Решение № 1064 от 5 октомври 1953 г. Върховният съд оставя в сила издадената присъда. Обвиненията срещу Симеон В. Вълков са свързани с извършеното от него предателство през 1923 г. Той е привлечен като специалист в създадения военно-технически комитет в София, „участвал в изработването на плана за въстанието“. Обвинен е, че на 21 септември е предал на ген.-полк. Владимир Ангелов „както готвещата се революция, така и часа и мястото на последното съвещание на революционния комитет“. Впоследствие властта взема мерки и при станалата престрелка Димитър Гичев се самоубива, „всичките членове на революционния комитет са били заловени, като само един от тях, д-р Ив. Пашов се спасява леко ранен“¹⁴. В доклада последиците от действията на С. Вълков се осмислят по следния начин: „От това историческо предателство, което има равно на себе си само предателството на поп Кръстю, се породиха много големи резултати. Врагът беше предупреден и взе мерки. Той още повече затегна обръча на реакцията и по този начин се получи едно огромно пусто пространство на революцията. Със силите, с които разполагаше: войска, жандармерия, шпицкоманди и пр. той можеше широко да маневрира и да разбива надигналата се революция“. Комисията излиза с решение да не се изменя смъртната присъда [ЦДА, ф. 117, оп. 5С, а.е. 14, л. 112–114].

Комисията предлага на Президиума на НС да бъде оставена без уважение и молбата за замяна на смъртното наказание на Петко Христов Топалски, който е осъден от Пловдивския окръжен съд на смърт с Присъда № 7 от 12 февруари 1954 г. по силата на чл. 91-а, ал. II, предложение 2 във връзка с чл. 35 от Наказателния закон. Върховният съд с Решение №

¹⁴ В изследването на Димитър Косев, посветено на Септемврийското въстание през 1923 г., се посочва, че вследствие на предателството на майор Ванков, на 21 септември 1923 г. е разкрит и ликвидиран Софийският военно-революционен комитет. При акцията на полицията Д. Гичев се самоубива, д-р Ив. Пашов и Йордан Панов успяват да избягат, а останалите членове, присъстващи на нелегалното заседание, се предават. Последиците според автора са „не само че София не въстава, но бе разстроено и въстанието в Софийски окръг“, като правителството „получава пълна свобода на действие“ и в следващите дни изпраща войска за потушаване на въстанието във Врачански окръг [Косев, Д. 1973, с. 276–278].

374 от 23 март 1954 г. оставя в сила произнесената присъда. В доклада се посочва, че Петко Топалски става член на Комунистическата партия през 1920 г. Участва в Септемврийското въстание, поради което е бил арестуван и задържан за три месеца в Карлово. Повторно е арестуван през 1925 г. Избран е за общински и окръжен съветник като представител на БКП. През 1933 г. напуска партията и се включва в Демократическата партия, но след две години прекратява членството си в нея и се връща в Комунистическата партия. През 1945 г. е разкрит като секретен сътрудник на полицията и изключен от партията. Характеризиран е като „крайно колебаещ се тип, който от подъл страх и кариеризъм мени своята политическа физиономия“. През периода 1941 – 1944 г. като „доброволен“ сътрудник на полицията в Пловдив прави редица доноси за връзките на партийни дейци с партизаните, вследствие на което през 1942 г. се предприемат „масови интернирания на комунисти както от с. Отец Паисиево, така и от с. Сърногор, Сухозем, Стрелци и др.“. Резултат от негови донесения е убийството на нелегалния Христо Аламана през 1943 г., залавянето, осъждането и екзекутирането на Таню Паунски и Михаил Краев Михайлов и др. Посочва се, че дейността му е доказана не само от свидетелските показания, но и от лично написаните от него 12 писма-донесения [ЦДА, ф. 117, оп. 5С, а.е. 14, л. 98–99].

Проучените документи сочат, че част от подсъдимите вече са изтърпявали наложени наказания под различна форма. След като е разкрит през 1945 г. като секретен сътрудник на полицията, Петко Топалски е изпратен за 6 месеца в ТВО. Никола Кирков е съден от Народния съд, но е бил оправдан, защото не са се констатирали престъпни деяния за времето от 1941 до 1944 г. През 1949 – 1950 г. обаче е въдворен в ТВО, където е показал добро поведение и трудови успехи, поради което е освободен предсрочно. Ванко Ганчев е прекарал последните пет години в лагер. След задържането на Иван Вълков през 1946 г. той е изпратен в лагера в Белене, където остава до 1953 г.

Приложените молби за замяна на смъртното наказание (от осъдените или техни близки) се основават на: отдалечеността на събитията (изминали са 30 години от извършването на деянията и много от участниците (свидетели) в тези събития са починали); възрастта на подсъдимите (според чл. 59 от стария Наказателен закон, когато подсъдимите са на възраст над 65 години, смъртното наказание се заменя с доживотен затвор); възпитанието на офицерството в дух на преданост към монархическия режим (изпълнявали са заповеди); в отделни молби е посочвано отношението на обвиняемите към народнодемократичната власт, какъвто е случаят с Илия Ганчев (в продължение на 7 – 8 години работи по далекопровода от Мездра до Попово – Разград, за което е награждаван с парична награда, ударник).

Сред молбите за замяна на смъртното наказание се откроява написаната от дъщерята на Илия Ганчев. В нея открито се застъпва мнението, че „...съдът при постановяването на присъдите е допуснал редица закононарушения както на материалния закон, така и на процесуалния, поради което и присъдата се явява несправедлива“. Прави се анализ на показанията на свидетелите (позовава се на казаното от осем свидетели, според които или Ганчев не е участвал в побоя, или пък са посочени като изключително жестоки други подсъдими), подчертава се активното му включване в социалистическото строителство след 9 септември 1944 г. Дъщерята на Ил. Ганчев счита, че е необходимо да има диференциран подход при определяне на наказанието („Подчинеността налага по-малко наказание. Кирков, който издава заповеди, който е страшилище на града, е осъден наравно с оръдието Ганчев, който е само изпълнител“). Накрая се обръща към Председателя на Президиума на НС с молба: „да погледнете справедливо на нещата, които изнасям пред Вас и да пощадите живота на нещастния ми баща, който е отишел тогава, преди 30 години, да работи при тях само заради прехраната на семейството си“ [ЦДА, ф. 117, оп. 5С, а.е. 13, л. 95–104].

Изложените факти показват, че преследването и наказването на привържениците на съществуващия преди 9 септември 1944 г. политически режим не приключва с дейността на извънредния Народен съд (1944 – 1945 г.). С налагането на съветския модел на социализъм в България в края на 40-те години се създават условия управляващата БКП да разшири наказателната репресия към лица, взели участие в преследване на комунисти и земеделци по време на събитията 1923 – 1925 г., т.е. както в годините на „народната демокрация“, така и след установяване на „тоталитарен модел от класически тип“¹⁵ е налице съзнателно следвана политика на обмисляне и последователно реализиране на целта да бъдат наказани извършилите престъпления срещу дейци на Комунистическата партия, независимо от отдалечеността на събитията.

Наказателните дела за извършени престъпления срещу „антифашисткото движение“ са част от провежданата повсеместна репресивна политика в годините на сталинизма, която има за цел налагане на тотален контрол върху обществото. Като се има предвид, че в основната си част подсъдимите са военни лица, на практика те са продължение на започналия след 9 септември 1944 г. процес на разправа с т.нар. царско офицерство.

Разгледаните в статията исторически факти и събития са категорично доказателство за начина на функциониране на тоталитарната дър-

¹⁵ Това е терминът, който използва И. Знеполски при характеризиране на режима през периода 1947 – 1956 г. [История на Народна република ..., 2009, с. 68–69].

жава през разглеждания период. Без санкцията на партийното ръководство не могат да бъдат взети решения от Президиума на НС, който е част от законодателната власт. В подобна зависимост се намира и съдебната система в страната – аргументите на съдебните органи по прилагане на чл. 4 от Наредбата-закон от 9 декември 1944 г. нямат сила пред становището на Политбюро на ЦК на БКП. В състава на този висш партийен орган става обсъждането на необходимите промени в нормативната уредба с оглед разширяване на наказателната репресия.

Не на последно място проучените до този момент документи поставят и въпроса за субективизма при провеждането на процесите, свързани с престъпления, извършени срещу участници в съпротивата, организирана от Комунистическата партия в периода 1923 – 1925 г. Макар че Г. Цанков излага данни за участието на генералите Крум Лекарски, Тодор Тошев, Стоян Трендафилов и Марко Атанасов в събитията през 1925 г. и квалифицира дейността им като „престъпна“, предлага първите двама да бъдат извикани в ЦК на БКП, където да дадат „обяснения по извършените от тях престъпления“, а спрямо другите партийното ръководство да даде „указания как е най-целесъобразно да се постъпи“ [ЦДА, ф. 1Б, оп. 64, а.е. 194, л. 15–17]. Резултатът е, че те не са сред обвиняемите в процеса през 1954 г. Постановените смъртни присъди срещу деветоюнците са заменени, докато издадените смъртни присъди по проведения в Свищов съдебен процес са приведени в изпълнение, макар Райчо Славков да отрича участие в убийствата на земеделци и комунисти в Свищов през 1925 г.

В заключение е необходимо да се посочи, че проблемите, разглеждани в изложението, са част от голямата тема за наказателната политика на тоталитарната държава и свързаните с нея репресии в България в края на 40-те – средата на 50-те години на XX в. Нейното изследване е необходимо, за да бъдат цялостно и обективно осмислени същността и характерът на политическия режим в страната през втората половина на XX в.

ЛИТЕРАТУРА/ REFERENCES

Архивни източници и периодичен печат/ Archival sources and Periodicals

ЦДА – Централен държавен архив, фонд 88, 117, 1Б. [Tsentrален darzhaven arhiv, fond 88, 117, 1B.]

[Използвани са документи и от дигиталната колекция на ДА „Архиви“ – „Протоколи на Политбюро и на ЦК на БКП (1944 – 1989)“: ф. 1Б, оп. 6, а.е. 1375, 1678, 1865. [Izpolzvani sa dokumenti i ot digitalnata kolektsiya na DA „Arhivi“ – „Protokoli na Politbyuro i na TsK na BKP (1944 – 1989)“: f.1B, op. 6, a.e. 1375, 1678, 1865.] <https://politburo.archives.bg/>)

ДА – В. Търново – Държавен архив – Велико Търново, фонд 106. [Darzhaven arhiv – Veliko Tarnovo, fond 106.]

ДА – Русе – Държавен архив – Русе, фонд 117. [Darzhaven arhiv – Ruse, fond 117.]

Архив на МВР, II съд – 673, т. 1, т. 2. [Arhiv na MVR, II sad – 673, t. 1, t. 2.]

Държавна сигурност... 2015 – Държавна сигурност – войникът на партията. Разширен вариант. София: КРДОПБГДСРСБНА, 2015. [Darzhavna sigurnost – voynikat na partiyata. Razshiren variant. Sofiya: KRDO PBGDSRSBNA, 2015.]

https://www.comdos.bg/media/27_DVD%20VOINIK%20opt.pdf

Строго секретно... 2007 – Строго секретно! Документи за дейността на Държавна сигурност (1944 – 1989). София: Симолини, 2007. [Strogo sekretno! Dokumenti za deynostta na Darzhavna sigurnost (1944 – 1989). Sofiya: Simolini, 2007.]

Държавен вестник 1924, 1926, 1944, 1948. [Darzhaven vestnik 1924, 1926, 1944, 1948.]

Известия на Президиума на Народното събрание 1951, 1953, 1956. [Izvestiya na Prezidiuma na Narodnoto sabranie 1951, 1953, 1956.]

Публикации/ Publications

Ангелов, Ч. 2020 – Чавдар Ангелов. „Тайният“: Иван Вълков като офицер, конспиратор, държавник, дипломат. В. Търново: Фабер, 2020. [Chavdar Angelov. „Tayniyat“: Ivan Valkov kato ofitser, konspirator, darzhavnik, diplomat. V. Tarnovo: Faber, 2020.]

Игнатова, А. 2014 – Анка Игнатова. Архивните документи като инструмент в ръцете на комунистическата власт. – Епохи, год. XXI (2013), № 2. В. Търново, 2014, 31–50. [Anka Ignatova. Arhivnite dokumenti kato instrument v ratsete na komunisticheskata vlast. – Epohi, god. NHI (2013), № 2. V. Tarnovo, 2014, 31–50.]

История на Народна република ..., 2009 – История на Народна република България. Режимът и обществото. София: Сиела, 2009. [Istoriya na Narodna republika Balgariya. Rezhimat i obshtestvoto. Sofiya: Siela, 2009.]

Косев, Д. 1973 – Димитър Косев. Септемврийското въстание 1923. София: Наука и изкуство, 1973. [Dimitar Kosev. Septemvriyskoto vastanie 1923. Sofiya: Nauka i izkustvo, 1973.]

Семкова-Димитрова, З. 2004 – Зорница Семкова-Димитрова. Промени в съдебната власт на България (1944 – 1948 г.). София: УИ „Св. Кл. Охридски“, 2004. [Zornitsa Semkova-Dimitrova. Promeni v sadebnata vlast na Balgariya (1944 – 1948 g.). Sofiya: UI „Sv. Kl. Ohridski“, 2004.]

Цуцов, М. 1990 – Марин Цуцов. Един закъснял съдебен акт (процесът срещу о.з. ген. Иван Вълков и подчинените му). – Съвременен показател, 1990, № 45, 35–38. [Marin Tsutsov. Edin zakasnyal sadeben akt (protsesat sreshtu o.z. gen. Ivan Valkov i podchinenite mu). – Savremenен pokazatel, 1990, № 45, 35–38.]

Интернет базирани източници/ Internet Sources

Кръстев, Л. 2015 – Лъчезар Кръстев. Анархистическото движение в България 1925 – 1938 г., пропагандна дейност и въоръжена съпротива. 2015. [Lachezar Krastev. Anarhisticheskoto dvizhenie v Balgariya 1925 – 1938 g., propagandna deynost i vaorazhena saprotiva 2015. <https://www.anarchy.bg/%D0%B8%D1%81%D1%82>

%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%8F/%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D1%80%D1%85%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%BE%D1%82%D0%BE-%D0%B4%D0%B2%D0%B8%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5-%D0%B2-%D0%B1%D1%8A%D0%BB%D0%B3%D0%B0%D1%80%D0%B8/]Тодорова, М. 2004 – Мария Тодорова. Балкани – балканизъм. София, 2004. [Maria Todorova. Balkani – balkanizam. Sofia, 2004]. (In Bulgarian)

Тодорова, Х., Вайсов, И. 1993 – Хенриета Тодорова, Иван Вайсов. Новокаменната епоха в България. София: Наука и изкуство, 1993. [Henrieta Todorova, Ivan Vaysov. Novokamennata epoha v Balcaria. Sofia: Nauka i izkustvo, 1993]. (In Bulgarian)

Интернет източници/ Internet sources

Хънтингтън, С. – Самюъл Хънтингтън. Сблъсъкът на цивилизациите и преобразуването на световния ред. – В: <http://books.sulla.bg/wp-content/uploads/2011/11/samiuyl.hyntingtyl-sblysykyt.na_civilizaciite.pdf>, достъпен: септември 2023. [Samyual Hantingtan. Sblasakat na tsivilizatsiite i preobrazuvaneto na svetovniya red. – V: <http://books.sulla.bg/wp-content/uploads/2011/11/samiuyl.hyntingtyl-sblysykyt.na_civilizaciite.pdf>, dostapen: septemvri 2023.].